Sharada Research Journal
Multidisciplinary Peer Reviewed, Journal
ISSN : 3102-0658

दर्शनशास्त्रसाहित्यशास्त्रयोः प्रस्तुतं मोक्षस्वरूपम्

उत्तमप्रसादः खतिवडाः
सहप्राध्यापकः
नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयः
Gmail: up.sharma977@gmail.com

शोधसारः

जगति यावन्तोऽपि प्राणिनः सन्ति, सर्वेऽपि प्राणिनः सुखप्राप्तये दुःखपरिहाराय च प्रयतन्ते । तत्रापि मनुष्याः सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोरुपायान्वेषणेऽहरहः प्रयतमानास्तत्साधनं स्वस्वभावानुकूलमभिलषन्ति । "तत्कर्म यन्न बन्धाय सा विद्या या विमुक्तये, आयासायापरं कर्म विद्यान्या शिल्पनैपुणम्"इति विष्णुपुराणकथनमाधृत्य वास्तविकज्ञानस्य मोक्षोपयोगित्वमनुभूयते । "ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः" इति श्रुत्यंशोऽपि ज्ञानस्य मोक्षफलकत्वं सूचयति । वस्तुतः सर्वेऽपि मोक्षमिच्छन्ति । परन्तु तत्साधनमजानन्तो सर्वे प्राणिनःभ्रममाणा दरीदृश्यन्ते । केचन विवेकिनःदार्शनिकसिद्धान्तं स्वीकृत्य मुक्तिमिच्छन्ति । दार्शनिकानामपि मोक्षविषये पृथक् पृथग्धारणा विद्यते । तत्र नैयायिकाः "प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णय-वादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः" इत्युक्त्वा मोक्षस्वरूपं प्रदर्शयन्ति चेदन्ये वैषेशिकसांख्ययोगवेदान्तमीमांसाबौद्धजैनसम्बद्धाः सर्वेऽपि स्वस्वसिद्धान्तानुसारं मोक्षं प्रतिपादयन्ति । अस्मिन्नेव क्रमे साहित्यिकानामपि "चतर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि"इत्यनयारीत्या मोक्षविषये स्वकीया धारणालङ्कारशास्त्रेषु दृश्यते । तेषां मतानुसारं परनिर्वृतिरेव मोक्षो विद्यते । सा च सत्काव्यसेवनादेव जायते । सत्काव्यमाध्यमेन क्रमशो धर्मप्राप्तिः, धर्मादर्थः, अर्थात्कामोऽन्ते धर्मार्थकामानां सुसेवनाच्चित्तशुद्धिर्जायते, चित्तशुद्धेश्च तत्त्वज्ञानाधिगतिः । ततः परा निर्वृतिरथवा मोक्ष इति साहित्यिकानां क्रममुक्तिरनुमीयते । विशेषत आलेखेऽस्मिन्नेत एव विषया विवेचिताः सन्ति ।

शब्दबीजानि अपवर्गः, ऋजुः, निर्वृतिः, मूलाविद्या, शेमुषी ।

विषयपरिचयः

अखिलब्रह्माण्डभाण्डान्तर्वर्तिनो जीवाः सुखं प्रेप्सन्ति दुःखञ्च परिजीहीर्षन्ति । परं तत्प्राप्तिपरिहारयोरुपायविन्मानवनिवह एव । मानवजीवनं खलु धर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थसाधनेनैव सार्थकम् । धर्मादीनां मूलं साधनं वेदवेदान्तादिशास्त्रमिति नाविदितमेतत् सामान्यानामपि जनानाम् । ग्रन्थग्रन्थिभेदनपुरःसरं वेदादिशास्त्रालोचनं न सर्वेषां सुकरम् । कुशाग्रबुद्धयो निरवद्यविद्याद्योतितान्तःकरणाः केचन मनीषिण एव तदध्वाध्वनीनत्वं भजन्ते । तदा त एव पुरुषार्थभाजो बोभूयेरन् । परन्तु न तथा पक्षपातः शास्त्रकृद्भिर्विलोक्यते । अतः सुकुमारमतीनां सहृदयानां जनानां कृते काव्यादेव चतुर्वर्गफलाधिगतिरिति 'काव्यम्' इति धिया तन्नोपेक्षणीयम् । 'काव्यालापाँश्च वर्जयेत्' इत्यादिवचः

'चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि' इत्याद्युक्त्या यद्यपि विसंवदति तथापि 'न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम्' इति कालिदासीया भणितिश्चिराच्चित्तस्थां विचिकित्सां चिकित्सति । कमनीयकाव्यालम्बनेन धर्मादिकामान्तपुरुषार्थप्राप्तौ न केषाञ्चिदपि विप्रतिपत्तिः, परं परमपुरुषार्थरूपे निरतिशयानन्दस्वरूपे कैवल्याख्ये मोक्षे काव्यानां हेतुत्वं कथं सम्भोभवीति सामान्यमतिमतामभिमतम् । 'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः', 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति' इत्यादिश्रुत्यनुरोधात् विना ब्रह्मावगतिं मोक्षमोहो खपुष्पायित इति वेदविदां वित्तिः । श्रुत्युक्तं ज्ञानं च मूलाविद्याध्वंसजन्यम् । अतस्तु 'अविद्यास्तमयो मोक्षः, सा च बन्धः उदाहृतः' इति मोक्षशास्त्रसेवतां शेमुषी सुस्पष्टा । काव्यतत्त्वविदामत्र धारणास्ति यत् - कटुकौषधवच्छास्त्रमविद्याव्याधिनाशनम् । आह्लाद्यमृतवत्काव्यमविवेकगदापहम् ॥ इति । (व.जी. १/३) । वस्तुतः काव्यं शास्त्रं च पर्यन्तेऽविद्यामेव भिनत्ति, केवलं पद्धतिर्विभिद्यते । सुपथा लक्षिते लक्ष्ये कान्तारे कस्य प्रवृत्तिरिष्यते । अतस्तूक्तम् - 'कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधीयसी न स्यादिति ?'(सा.द. १/२ वृत्तिः) 'रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानां पथजुषाम्' इति पौष्पदन्तीमुक्तिमात्मीयां प्रकृतिं वा विभाव्य केषाञ्चिच्छास्त्रे केषाञ्चिच्च काव्ये प्रवृत्तिरभिजायते । तस्मात्काव्यानि सप्रयोजनानि परमपुरुषार्थसम्बद्धानि च निश्चीयन्ते । वस्तुतस्तु दर्शनशास्त्राणि यदपवर्गं द्योतयन्ति तदपवर्गं साहित्यशास्त्रमपि प्रापयति । परमतत्त्वरूपे मोक्षस्वरूपे विकल्पो न सम्भवति । पार्थक्यं एतावदेवास्ति यत्- दर्शनशास्त्राणि साक्षान्मोक्षमार्गमुपदिशन्ति चेद् साहित्यशास्त्रं परम्परया मोक्षमार्गं दर्शयति । धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्षस्यैव परमपुरुषार्थत्वाद् तदधिगतिपर्यन्ता पुरुषाणां प्रवृत्तिर्निश्चिता । मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वे च वेदान्तादिशास्त्राणि सन्ति प्रमाणानि । यथा-इह खलु धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः 'न स पुनरावर्तते' इति श्रुत्या तस्य नित्यत्वावगमात् । इतरेषां त्रयाणां प्रत्यक्षेण 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इत्यादिश्रुत्या चानित्यत्वावगमाद् (धर्मराजाध्वरिन्द्रः, २०११, पृ. ८) इति । मोक्षस्य स्वरूपं च दर्शनशास्त्रानुसारं प्रतिदर्शनं विभिद्यते । नैयायिकानां मोक्षस्वरूपं वेदान्तिनां मोक्षस्वरूपेण सह न सङ्गच्छते । तथैव सांख्यानां मोक्षस्वरूपं मीमांसकादीनां मोक्षस्वरूपेण सह नैवैक्यं भजते । अतः स्वरूपचिन्तने तत्त्वविचारणे सत्यामपि भिन्नतायां तत्त्वज्ञानानुभवे मोक्षसुखे च नास्ति कश्चन भेद इति साहित्यसम्बद्धस्य दर्शनसम्बद्धस्य च मोक्षस्य विचारः कर्तव्य इत्यादयो विषया अध्ययनेऽस्मिन् विविच्यन्ते ।

अध्ययनस्य प्रमुखाः समस्याः

बहुभिश्चिन्तकैः दार्शनिकसाहित्यिकमोक्षविषयेऽध्यनमनुसन्धानञ्च विहितमस्ति । यथा दार्शनिकैः मोक्षस्वरूपं पृथक् पृथक् प्रदर्शितं तथैव साहित्यिकैरपि काव्यशास्त्रगम्यं मोक्षस्वरूपं प्रतिपादितं विद्यते । परन्तु दार्शनिकैः प्रतिपादितेन मोक्षेण सह साहित्यिकैः प्रतिपादितस्य मोक्षस्य सम्बन्धः कीदृश इत्यादयो विषया विवेचनीयाः सन्ति । संक्षेपतो विचारितेऽध्ययनेस्मिन् अधो निर्दिष्टं समस्याद्वयं दृश्यते ।

क) दर्शनशास्त्रसम्बद्धं मोक्षस्वरूपं कीदृशम् ?

ख) साहित्यसम्मतं मोक्षस्वरूपं कीदृशम् ? इति ।

अध्ययनस्योद्देश्यम्

दार्शनिकैर्मोक्षस्वरूपमधिकृत्य नैजं चिन्तनं प्रकटितं प्राप्यते । दर्शनञ्च आस्तिकनास्तिकभेदेन द्वादशविधं प्रतिपादितम् । द्वादशदर्शनेषु पृथग्पृथग्रूपेण मोक्षस्य स्वरूपं चिन्तितं विद्यते । तेनैव प्रकारेण साहित्यिकैश्च मोक्षस्वरूपं काव्यशास्त्रानुरूपं प्रस्तुतमस्ति ।अध्ययनेऽस्मिन् संक्षपेण निम्नाङ्कितमुद्दश्यद्वयं विद्यते । यथा-

क) दार्शनिकमोक्षस्वरूपचिन्तनम् ।

ख) साहित्यिकमोक्षस्वरूपविश्लेषणम् ।। इति ।

अध्ययनविधिः

अध्ययनस्यास्य सौविध्याय मुख्यसामग्रीसंकलनाय च विशेषरूपेण पुस्तकालयीयाध्ययनविधिरेवात्रांगीकृतो विद्यते । यथावश्यकं व्याख्या- विश्लेषणादिविधयस्तथा क्वचित् तुलना-चिन्तनादिविधयश्चावलम्बिताः सन्ति । मोक्षतत्त्वबोधनक्रमे तुलनाप्रतितुलनादिविधिं स्वीकृत्य सञ्चितसामग्रीणामध्ययने यथायथं मनननिदिध्यासनादिविधयश्च स्वायत्तीक्रियन्ते । एवमेव लेखनिष्पादनसन्दर्भे प्रस्तुतसामग्रीणां सत्यापनाय लेखकमितिपृष्ट(APA)पद्धतिः स्वीक्रियते । क्वचित् गभीरविषयविचारसरणौ स्वोपज्ञपद्धतिश्चावलम्ब्यते ।

अध्ययनस्य क्षेत्रं सीमांकनञ्च

आलेखस्यास्य मुख्यं क्षेत्रं विविधदर्शनसम्बद्धा मोक्षप्रतिपादकसिद्धान्तास्तथा साहित्यसम्बद्धमोक्षप्रतिपादकाः ग्रन्थाश्च सन्ति । मोक्षविषये के के सिद्धान्ताः स्थापिताः प्रतिपादिताश्चेत्यादयो विषयाः प्रकृते क्षेत्रान्तर्गताः सन्ति चेत् तदतिरिक्ता विषयाः सीमारूपाः सन्ति । अध्ययनमिदं स्वक्षेत्रे प्रवर्तते तदतिरिक्तविषयेषु नैव प्रवर्तते ।

दार्शनिकमोक्षस्वरूपम्

धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयेषु मोक्षः परमपुरुषार्थ उच्यते तस्य नित्यत्वात् । जन्ममरणाद्यनादिप्रवाहविच्छेदरूपो मोक्षश्च तत्त्वज्ञानेनैव भवतीति दर्शनानामुद्घोषः श्रूयते । तत्त्वन्तु निखिलजगतोऽधिष्ठानभूतं ब्रह्मैवेति श्रुतिस्मृतिपुराणेषु प्रतिपादितम् । ब्रह्म च समुद्रे तरङ्गविन्दुवज्जीवरूपेण व्याकृतम् । जीवरूपेण परिवर्तितं ब्रह्म स्वस्य वास्तविकं स्वरूपं विस्मृत्य संसारे कृतकर्मानुसारेण अनेकानि शरीराणि धृत्वा जायते म्रियते च । इदमेव ब्रह्मरूपिणो जीवस्य संसरणम् । *अस्यामवस्थायां स्वस्वरूपावबोध एव जीवस्य मोक्षः इति श्रुतौ उक्तमेव— भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे । (गिरि, २०७३, पृ. २९६)*

मोक्षस्वरूपविषये दार्शनिकेषु मतभेदो दृश्यते । यथा मूलाज्ञाननिवृत्तौ स्वस्वरूपावस्थितिरेव मोक्ष इति अद्वैतवेदान्तिनः । आत्मनोऽशेषविशेषगुणोच्छेदो मोक्ष इति वैशेषिकाः, आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्मोक्ष इनि नैयायिकाः । प्रकृतिपुरुषान्यत्वख्यातिर्मोक्ष इति सांख्याः । कृतकर्तव्यतया पुरुषार्थशून्यानां सत्त्वरजस्तमसां मूलप्रकृतावत्यन्तलयः प्रकृतेर्मोक्षः, चितिशक्तेस्तु निरूपाधिकस्वस्वरूपेणावस्थानं मोक्ष इति योगिनः । सर्वकर्तृत्वव्यतिरिक्तानां सर्वज्ञत्वादीनां परमात्मगुणानां प्राप्तिः, याथात्म्येन भगवत्स्वरूपानुभवो भगवद्दासत्वप्राप्तिश्च मोक्ष इति रामानुजीयाः वैष्णवाः ।

वैकुण्ठप्राप्तिद्वारा लभ्यं दुःखामिश्रितं पूर्णं सुखं मोक्ष इति माध्वाः । मोक्षस्वरूपे विवादे सत्यपि दुःखस्याभावः परमसुखस्य प्राप्तिश्च मोक्षे भवतीत्यत्र प्रायः सर्वेषां मतैक्यम् । मोक्षसाधनविषयेऽपि विवादः विद्यते एव । *यथा त्रयो धर्म स्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति* (शङ्कराचार्य, छान्दोग्योपनिषद्, वि.सं. २०३९, पृ. ७५) इति श्रुतिमनुसृत्य ज्ञानकर्मसमुच्चय एव मोक्षसाधनमिति केचन मन्यन्ते । ***एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति*** (शङ्कराचार्य, बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम्, २०५८, पृ. १०९१) इति श्रुतिमनुसृत्य पारिव्राज्याद् मुक्तिरिति । तत्र शाङ्कराद्वैतवादे केवलं ज्ञानमेव मोक्षसाधनम् । कर्मयोगभक्त्युपास्तिकर्मादीनि तथा श्रवणमनननिदिध्यासनानि च मोक्षसाधनान्येवेति मन्तव्यम् । जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तिभेदेन मुक्तिर्द्विधा । येषामविद्या तज्जन्यरागादिदोषाः समूलं विनष्टास्तेषामिहैव मुक्तिर्या सा जीवन्मुक्तिः । शरीरनाशानन्तरमविद्यादिदोषो विनश्यतीति तेषां विदेहमुक्तिः ।

मोचनार्थकान्मुच्धातोः क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्नो मुक्तिशब्दो बन्धच्छेदनरूपं शोकसन्तरणरूपं चार्थं प्रकाशयति । वस्तुतः मुक्तिपदेनापि मोक्षार्थ एव द्योत्यते । यदात्मबोधेनाज्ञानजं प्रापञ्चिकमिथ्याबन्धनं सर्वतोभावेन विनष्टं भवति, तादृश्यात्मस्थितिरेव मुक्तिरिति । *'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति,* (गिरि, २०७३, पृ. ३१७) *तरति शोकमात्मवित्,* (शङ्कराचार्य, छान्दोग्योपनिषद्, वि.सं. २०३९, पृ. २८९) ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः' (वेदव्यास, श्रीमद्भगवद्गीता, वि.सं. २०७५, पृ. ३९) इत्यादिश्रुतिस्मृतिवचनद्वारा ब्रह्मज्ञानेन जायमाना ब्रह्मस्थितिः आनन्दप्राप्तिः कर्तृत्वादिसांसारिकबन्धतरणञ्च मुक्तिरिति प्रतिपादिता भवति । वस्तुतस्त्वविक्रिये आत्मनि न बन्धमोक्षौ सम्भवतस्तथापि यदा जीवोऽविद्यावशेन जागतिकवस्तुष्वहंमेमतिभावनां भावयति तदा प्रापञ्चिकवस्तुषु व्यापृतो जीवः निजमात्मस्वरूपं विस्मृत्यात्मानं बद्धं मनुते । यदा तु बन्धस्य हेतुभूता अविद्या निवृत्ता जायते तदैव जीवो मुक्तो भवति । अत एव अविद्यानिवृत्तिरेव मोक्ष इति शङ्करमतम् । (शङ्कराचार्य, छान्दोग्योपनिषद्, वि.सं. २०३९, पृ. २१६) *'अविद्यास्तमयो मोक्षः'* इति कथयता लघुचन्द्रिकाकारेणापि अविद्योच्छेदस्यैव मोक्षत्वमङ्गीकृतम् । जीवब्रह्मैक्यप्रतिबन्धिका अविद्या हि संसृतेर्बन्धस्य वा बीजमस्ति । अतस्तस्याः नाश एव जीवस्य मुक्तिः–

ऐकात्म्याप्रतिपत्तिर्या स्वात्मानुभवसंश्रया ।
साऽविद्या संसृतेर्बीजं तन्नाशो मुक्तिरात्मनः ।। (सुरेश्वराचार्य, सन् १९८१, पृ. ९)

आनन्दात्मकब्रह्मप्राप्तिश्च मोक्षः शोकनिवृत्तिश्चेति (धर्मराजाध्वरीन्द्र, सन् २०००, पृ. ३८२) मोक्षस्वरूपं कथयता धर्मराजाध्वरीन्द्रेण *'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति'* (ईशादिविंशोत्तरशतोपनिषद्, सन् १९४८, पृ. १८) इति श्रुतिमनुसृत्य आनन्दात्मकब्रह्मस्वरूपोपलब्धिरेव मोक्ष इति कथितम् । यद्यपि स्वरूपतो ब्रह्मात्मको हि जीवस्तथापि स्वीयाविद्ययावृतः सन् स्वकीयं ब्रह्मात्मकं रूपं विस्मरति । यदा त्वस्य जीवस्य तत्त्वज्ञानोदयो भवति तदाऽज्ञाननिवृत्त्या स्वरूपस्य ब्रह्मात्मैक्यस्य प्रकाशो जायते । स एव प्रकाशो ब्रह्मावाप्तिरिति निगद्यते । ब्रह्मरूपत्वात् स एव मोक्षः । एवमेव अविद्याजनितकर्तृत्वभोक्तृत्वादिशोकस्य निवृत्तिरपि मोक्षः, *'तरति शोकमात्मवित्,* (ईशादिविंशोत्तरशतोपनिषद्, सन् १९४८, पृ. ७१) *तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः'* (ईशादिविंशोत्तरशतोपनिषद्, सन् १९४८, पृ. १) इति श्रुतेः । नित्यत्वान्मोक्षः प्राप्तस्यैव ब्रह्मस्वरूपस्य प्राप्तिर्न नवीना प्राप्तिः । यथा कण्ठगतमणेः विनष्टविभ्रमे *'भवतः कण्ठे मणिः'* इत्याप्तोपदेशेनाऽप्राप्तमिव मणिं प्राप्नोति तदा च पूर्वत एव कण्ठस्थस्य मणेः प्राप्तिः प्राप्तस्यैव प्राप्तिर्भवति तद्वदात्मरूपत्वान्मोक्षः स्वतः प्राप्तोऽप्यप्राप्तविभ्रमेण जीवः तत्प्राप्तये प्रयतते । अतः *'अप्राप्तो मोक्षः'* इत्यज्ञानध्वंसाय प्रयासो

विधीयते न तु मोक्षप्राप्तये। एवं जीवस्य ब्रह्मरूपत्वात् परिहृतस्यैव शोकस्य परिहारो भवति यथा वलयितचरणायां स्रजि सर्पत्वभ्रमवतः पुंसः *'नायं सर्पः'* इति आप्तोपदेशात् परिहृतस्यैव सर्पस्य परिहारः प्रसिद्धः। अतः प्राप्तस्यैव आत्मस्वरूपस्य प्राप्तिः परिहृतस्यैव शोकाद्यनर्थस्य परिहारो मोक्ष इति मन्तव्यः।

मुक्तो जीवः सर्वसंसारधर्मातीतः परमानन्दात्मकमद्वितीयब्रह्मात्मैक्यभावमधिगच्छति। मोक्षतत्त्वं तु पारमार्थिकं कूटस्थनित्यं सर्वविक्रियारहितं स्वयंज्योतिःस्वरूपं विद्यते। कालत्रयेऽपि पुण्यपापे इदं न स्पृशतः (शङ्कराचार्य, ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्, सन् २०१३, पृ. ५८-५९)। कर्मणा सह मोक्षस्य न कश्चन सम्बन्धः विद्यते। (ईशादिविंशोत्तरशतोपनिषद्, सन् १९४८, पृ. १७) मोक्षस्य कर्मजन्यत्वे तस्य नित्यत्वहानिः स्यात्। यतो हि कर्मजन्यत्वेनोत्पाद्यत्वम्, तेन च विनाशित्वम्, अनित्यत्वञ्चेति नायं मोक्षः कर्मजन्यः न च विकार्यः प्राप्यो वा। मोक्षस्य तु ब्रह्मरूपतया स्वतः सिद्धत्वम्, नित्यत्वञ्च। शङ्करमतेन अयं संस्कार्योऽपि न। संस्कारो नाम संस्कार्यस्य वस्तुनः गुणाधानम्, दोषापकरणं वा। मोक्षस्य ब्रह्मरूपत्वान्न तत्र गुणाधानं कर्तुं शक्यते न च वा तत्र दोषाः सन्ति येषामपनयनं स्यात्। अतो मोक्षः न संस्कार्यः। मुक्तावस्थायां जीवस्य सर्वे कामाः पूर्णतां गताः विनष्टिङ्गता वा भवन्ति। मुक्त आप्तकाम आत्मतृप्तश्च भवति। निरतिशयपरमानन्दमनुभवतः तस्य कृते न किमपि भोग्यं भवति न च भोगेच्छा। अतः स्वात्मारामं विषयमृगतृष्णा न क्षोभयितुं शक्नोति। (पुष्पदन्ताचार्य, २०७०, पृ. १२) मोक्षं लब्धवतः पूर्णकामस्य हृत्स्थाः कामनाः सर्वा अपि प्रभिद्यन्ते, सोऽमृतो भवति (ईशादिविंशोत्तरशतोपनिषद्, सन् १९४८, पृ. १०)। एवमेव चिदहङ्कारयोः परस्परतादात्म्याध्यासरूपो हृदयग्रन्थिर्भिद्यते, ज्ञेयविषयाः विनश्यन्ति, सञ्चितादिकर्माणि कर्मवासनाश्च क्षीयन्ते (ईशादिविंशोत्तरशतोपनिषद्, सन् १९४८, पृ. १८)। परिणामतो जीवस्य शरीरग्रहणप्रक्रिया एवावरूद्ध्यते। स च ब्रह्मीभूयाय गच्छति, न स पुनरावर्तते (ईशादिविंशोत्तरशतोपनिषद्, सन् १९४८, पृ. २१५) इति श्रुतेः। पुनरावर्तनाय कर्मबीजमावश्यकं भवति। परन्तु पुण्यापुण्यकर्मशून्यः पुरुषः शुद्धज्ञानेन कर्माणि कर्मसंस्काराश्च नाशयित्वा बन्धमुक्तो भवतीति– *एवं ज्ञानेन शुद्धेन दग्धबीजो ह्यकल्मषः। विमुक्तबन्धः शान्तोऽसौ मुक्त इत्यभिधीयते।* (वेदव्यास, वायुपुराणम्, २०१६, पृ. ६७) मुक्तजीवस्य देहानन्तरमपि न क्वचिदुत्क्रमणं लोकान्तरगमनं पुनरागमनं वा भवति, *न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति* (ईशादिविंशोत्तरशतोपनिषद्, सन् १९४८, पृ. ११८) इति श्रुतेः।

मुक्तावस्थायां मुक्तो जीवः एकत्वेन स्वात्मानमनुभवन् क्वचिदपि किञ्चिदपि द्वितीयं वस्तु न पश्यति। *'द्वितीयाद्वै भयं भवति'* (ईशादिविंशोत्तरशतोपनिषद्, सन् १९४८, पृ. ८८) इति श्रुत्यनुसारं द्वितीयस्य भयहेतुत्वात् जातैकत्वबोधो मुक्तः पुरुषः भयशोकादिभ्यो न विचाल्यते। *'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन'*, (ईशादिविंशोत्तरशतोपनिषद्, सन् १९४८, पृ. २६) *'न ततो विजुगुप्सते' 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः'* (ईशादिविंशोत्तरशतोपनिषद्, सन् १९४८, पृ. १) इत्यादिश्रुतितात्पर्यं तदेव। आत्मज्ञानेन कृतकृत्यस्य निःस्पृहस्य च मुक्तस्य कृते ज्ञातव्यस्य ब्रह्मणः कृतज्ञानत्वादपरं ज्ञातव्यं च नावशिष्यते। (वेदव्यास, श्रीमद्भगवद्गीता, वि.सं. २०७५, पृ. ४७) शरीरं धारयतोऽपि तस्य कृते संसारोऽज्ञानकल्पितोऽसदेव भवति। यतो हि तत्त्वज्ञानेन संसारहेतुभूतायामविद्यायां नष्टायां संसारः कथं स्थातुं शक्नुयात्? अतः संसारस्यासत्त्वं ज्ञानिनां कृते स्वाभाविकम्। एतादृशस्तत्त्वदर्शी मुक्तो जीवो यावत्प्रारब्धक्षयं जगति विचरन् देहपातानन्तरं विदेहमुक्तो भवति। मुक्तिश्च स्वरूपदृष्ट्या साधनभेददृष्ट्या वा द्विधा– जीवन्मुक्तिः, विदेहमुक्तिश्च।

जीवन्मुक्तिः

ब्रह्मापरोक्षमोक्षद्वारा विनष्टाज्ञानः सन्नपि प्रारब्धकर्मवशात् सुखदुःखोपभोगाय देहं सन्धृत्य निःस्पृहो विचरन् पुरुषो जीवन्मुक्त इत्युच्यते । स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मज्ञानेनाज्ञानस्य तत्कार्याणां सञ्चितकर्मसंशयविपर्ययादीनाञ्च बाधितत्वात् जीवन्मुक्तः पुरुषोऽखिलबन्धनरहितो भवति । (सदानन्द, सन् १९३४, पृ. ५३) जीवन्मुक्तः पुरुषः सुखदुःखादिचित्तधर्माननुभवन्नपि संसारी इव न तत्र व्यापृतो भवति । स तु द्वयं पश्यन्नप्यद्वयमनुभवति । कुर्वन्नपि कर्तृत्वाभावान्न करोति । अतः शङ्कराचार्यः कथयति–

सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति द्वयं च पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः ।

तथापि कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चयः ॥ (सदानन्द, सन् १९३४, पृ. ५४)

तत्त्वज्ञानेन सकार्यायामविद्यायां नष्टायामपि पूर्वसंस्काररूपकारणवशान्मुक्तपुरुषस्य शरीरावस्था यथावदवस्थिता चलति । यथा दण्डभ्रमनिवृत्तावपि कुलालचक्रं किञ्चित्कालं यावद् भ्रमति तद्वद् जीवन्मुक्तोऽपि प्रारब्धसमाप्तिपर्यन्तं स्वदेहं धारयति । अनारब्धकर्मफलानि तथान्यानि कर्माणि प्रारब्धकर्मेतराणि तत्त्वज्ञानाग्निर्भस्मसात्करोति । यानि तु कर्माणि फलभोगाय प्रवृत्तानि तानि तु फलभोगद्वारैव शाम्यन्ति । इत्थञ्च जीवन्मुक्तोऽपि आशरीरपातं प्रारब्धकर्मबलेन शरीरधारणं करोति । किन्तु स्वयमखण्डं ब्रह्मानन्दमनुभवति । यदा तु तस्य प्रारब्धक्षयः तदैव जीवन्मुक्तस्य विदेहमुक्तिर्भवति । तथा च श्रुतिः – *तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये ।* (ईशादिविंशोत्तरशतोपनिषद्, सन् १९४८, पृ. ७०)

विदेहमुक्तिः

फलोपभोगेन प्रारब्धकर्मक्षये सति यदा जीवन्मुक्तस्य शरीरपातो भवति तदा विदेहमुक्तिर्जायते । परमकैवल्यं परममुक्तिश्च विदेहमुक्तेरेव नामान्तरम् । तथा चोक्तम्–

जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते ।

विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव । (ईशादिविंशोत्तरशतोपनिषद्, सन् १९४८, पृ. ४२४)

इयं च जीवस्य निश्चला स्थितिः । अतो विदेहमुक्तो जीवो निष्कलब्रह्मरूपेण राजते । नात्र कश्चन शास्त्रीयो लौकिको वा व्यवहारो भवति, नापि हर्षशोकादयो भवन्ति । अस्यामवस्थायां मुक्तो जीवो ब्रह्मणि लीनः सम्भूय ब्रह्मानन्दमनुभवति । तथा च श्रुतिः– *ब्रह्मभूतः प्रशान्तात्मा ब्रह्मानन्दमयः सुखी । स्वच्छरूपो महामौनी वैदेहो मुक्त एव सः ।* (ईशादिविंशोत्तरशतोपनिषद्, सन् १९४८, पृ. २७१) तदानीं न प्रपञ्चभानं न च ब्रह्माकारवृत्तिर्वा भवति । (ईशादिविंशोत्तरशतोपनिषद्, सन् १९४८, पृ. २७२) विदेहमुक्तावस्थायां स्थूलादित्रिविधशरीरस्य नाशो भवतीति सर्वदेहाभावात् इयं विदेहमुक्तिः कथ्यते । विदेहमुक्तिश्च द्विधा– क्रममुक्तिः, सद्योमुक्तिश्च ।

क्रममुक्तिः

अद्वैतिनां मते ब्रह्म सगुणं निर्गुणं चेति द्विविधम् । ये निर्गुणब्रह्मज्ञानं कुर्वन्ति तेषां ब्रह्मनिर्वाणलाभो भवति परन्तु ये सगुणस्य ब्रह्मणः उपासनां विदधति शरीरपातात् प्रागेव ब्रह्मापरोक्षज्ञानं कर्तुं न प्रभवन्ति, ते देहपातानन्तरं सगुणोपासनाबलेन देवयानमार्गद्वारा ब्रह्मलोकं गच्छन्ति । तत्रैक कल्पान्ते ब्रह्मणा सह तेषां मुक्तिर्भवति–

ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥ (शङ्कराचार्य, ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्, सन् २०१३, पृ. ८५५)

इति स्मृतेः । इयमेव क्रममुक्तिरभिधीयते । अतः क्रममुक्तिः सगुणब्रह्मज्ञानिनां कृतेऽस्ति । एतादृशाः सगुणोपासकाः अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं गच्छन्ति । ततश्च तत्रैव मुक्ताः जायन्ते । मार्गक्रमे सत्यपि मतभेदे एवं क्रमः प्रदर्शयितुं शक्यते – प्रथमतः अर्चिः, ततः दिनम्, ततः शुक्लपक्षः, तत उत्तरायणम्, ततः संवत्सरः, ततो देवलोकः, ततो वायुलोकः, तत आदित्यलोकः, ततश्चन्द्रलोकः, ततो विद्युल्लोकः, ततो वरूणलोकः, तत इन्द्रलोकः, ततः प्रजापतिलोकः अन्ते च ब्रह्मलोक इति । अर्चिरादिमार्गेण देवयानमार्गेण ब्रह्मलोकं प्राप्य मुक्तिं लब्धवतां पुरुषाणामपि पुनरागमनं न भवति । तत एव निर्गुणोपासनया पुनः कार्यब्रह्मविनाशनिमित्तकप्राकृतप्रलये सति हिरण्यगर्भेण सहैव तेषामपि विदेहमुक्तिर्जायते ।

सद्योमुक्तिः

ब्रह्मज्ञानिनां ब्रह्मज्ञानेनाप्रारब्धकर्मणां भोगेन च प्रारब्धकर्मणां नाशो भवति । प्रारब्धकर्मनाशानन्तरं ज्ञानिनः स्थूलदेहनाशो जायते । तत्समकालमेव सूक्ष्मकारणशरीरयोरपि नाशः सञ्जायते । ततो जीवन्मुक्तो जीवः सर्वात्मभावेन ब्रह्मणा सह एकीभवति । इयमेव सद्योमुक्तिरित्युच्यते । सद्योमुक्तस्य पुरुषस्य लोकलोकान्तरेषु गमनागमनं न भवति । तथा च श्रुतिः – *न तस्य प्राणाः उत्क्रामन्ति* (ईशादिविंशोत्तरशतोपनिषद्, सन् १९४८, पृ. ११८) *अत्रैव समवलीयन्ते* (शङ्कराचार्य, बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम्, २०५८, पृ. ६५८) इति । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति (शङ्कराचार्य, बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम्, २०५८, पृ. १०४६) ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति (गिरि, २०७३, पृ. ३१७) इति श्रुत्यनुसारं ब्रह्मसाक्षात्कारवतः पुरुषस्य ब्रह्मरूपत्वान्न तस्य प्राणोत्क्रान्तिः, गमनागमनं च भवति । यतः गन्तृगन्तव्यादिविभागाभावात् न लोकान्तरप्राप्तिरूपा मुक्तिरपि तु शरीरत्रयनाशानन्तरमिहैव सम्यग्दर्शननिष्ठानां ज्ञानिनां कृते प्राप्तव्या इति । वेदोपनिषदादिशास्त्राणि वेदान्तादिदर्शनानि चैतादृशं मोक्षस्वरूपं प्रतिपादयन्ति ।

साहित्यिकमोक्षस्वरूपम्

मोक्षो नाम बन्धनान्मुक्तिः । बन्धनान्मुक्तिं को न वाञ्छति । स्वभावतः सर्वेऽपि प्राणिनो बद्धाः सन्ति । सांसारिका विषयाः सर्वान् निबध्नन्ति । 'विषिन्वन्ति पुरुषपशुं बध्नन्ति इति विषयाः ' इति व्युत्पत्त्या विषयस्य धर्म एव बन्धनमस्ति । वाङ्मयजगति यानि यानि शास्त्राणि ये ये ग्रन्थाश्च विरचिताः प्रतिपादिता वा सन्ति तेषां मुख्यं प्रयोजनं दुःखसागरे मग्नानां जीवानां ततो मोचनमेव वर्तते । साहित्यमपि शास्त्रमस्ति । शास्त्रकारैः शास्त्रस्य परिभाषा चेत्थं प्रस्तुता- *प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा । पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमिति कथ्यते* (भिक्षुः, सन् १९६५, पृ. ५०) इति । शास्त्रस्योपदेशमूलकत्वाद् साहित्यस्य च शास्त्रत्वाद् साहित्यशास्त्रेऽपि उपदेशमूलकत्वं घटत एव । अतः साहित्यशास्त्रं हितं सुखं चोपदिशति । 'हितशासनात् शास्त्रम्" इति शास्त्रस्य लघुपरिभाषापि अत्र सङ्घटते । साहित्यस्य हितोपदेश शैली कोमला सहजा च विद्यते । काव्यप्रयोजनं प्रतिपादयता मम्मटेन तन्निर्दिष्टमेव- *काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे, शिवेतरक्षतये, सद्यःपरनिर्वृतये, कान्तासंमिततयोपदेशयुजे* (मम्मटः, सन् २००७, पृ.०५) इति । मम्मटेन षड्विधं काव्यप्रयोजनं प्रस्तुतम् ।तत्रान्यानि प्रयोजनानि गौणानि । सद्यःपरनिर्वृतिरूपं प्रयोजनञ्च मुख्यं विद्यते । किंनाम सद्यः परनिर्वृतिरूपत्वमिति जिज्ञासायां मम्मटेनैव

प्रकाशितं यत्- सकलप्रयोजनमौलीभूतं समनन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दं प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मितार्थतात्पर्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म तत्कान्तेव सरसतापादनेन अभिमुखीकृत्य रामादिवत् वर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशञ्च यथायोगं कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्वथा तत्र यतनीयम् (मम्मटः, सन् २००७, पृ.०५) इति । अत्र निर्वृतिपदं मोक्षपरम् । महाकविरश्वघोषोऽपि मोक्षपरतया निर्वृतिपदं प्रयुङ्क्ते - दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनीं गच्छति नान्तरिक्षम् । दिशां न काञ्चिद् विदिशां न काञ्चिद् स्नेहक्षयाद् केवलमेति शान्तिम् ।। तथा कृतिर्निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनीं गच्छति नान्तरिक्षम् । दिशं न काञ्चिद् विदिशं न काञ्चिद् रागक्षयाद् केवलमेति शान्तिम् ।। (अश्वघोषः, १९५०, पृ. १५०) इति । यथा स्नेहक्षयाद्(तैलक्षयाद्) दीपो निर्वृतिं याति, न कुत्रापि गच्छति । तथैव जीवोऽपि वासनाक्षयाद् रागद्वेषादीनामन्यन्तनिरशनाद् निर्वृतिं(मोक्षम्) याति । नान्यत्र तस्य गतिः । स्वयं श्रुतिरपि मुक्तस्य गमनागमनं निषेधति । "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति"(बृहदारण्यकोपनिषद्, ४/४/६) इति । वस्तुतः मोक्षपदेन आनन्दोऽपि सङ्गृह्यते । *"आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन "*(तैत्तिरीयोपनिषद्, २/९) इति श्रुतिवाक्याद् तथा "सच्चिदानन्दरूपाय "(भागवतमाहात्म्यम्,१/१) इत्यादिस्मृतिपुराणादिवाक्याच्च आनन्दरूपत्त्वं ब्रह्मण एव सिद्ध्यति । अत्र ब्रह्मण आनन्दरूपत्वमिति कथने धर्मधर्मिभाववद् प्रतीयते परन्तु एतद्गौणः प्रयोगः । वस्तुत आनन्दस्वरूपमेव ब्रह्म । तत्प्राप्तिश्च मोक्षः । एतावता आनन्दप्राप्तिरेव मोक्षः । परनिर्वृतिरूपस्य आनन्दस्य प्राप्तिः काव्याज्जायत इति साहित्यिकस्य मोक्षस्य लाभः । ध्वन्यालोकलोचनकारेणापि एतदभिव्यक्तम्- कवेस्तावद् कीर्त्यापि कृतिरेव सम्पाद्या । श्रोतॄणाञ्च व्युत्पत्तिर्यद्यप्यस्ति तथापि कृतिरेव प्रधानम् । अन्यथा प्रभुसम्मितेभ्यो वेदादिभ्यो मित्रसम्मितेभ्यश्चेतिहासादिभ्यो व्युत्पत्तिहेतुभ्यः क्वास्य काव्यरूपस्य जायासम्मितत्वलक्षणो विशेष इति... चतुर्वर्गव्युत्पत्तेरपि चानन्द एव पार्यन्तिकं मुख्यं प्रयोजनम् (अभिनवगुप्तः, सन् १९९०, पृ. १२) इति । एतावता आनन्दप्राप्तिरेव साहित्यस्य मुख्यं प्रयोजनम् । आनन्दस्य मोक्षरूपत्वाद् साहित्यिकाः काव्यद्वारेण परमनिर्वृतिरूपमानन्दमधिगच्छन्ति । तच्चानन्दरूपत्त्वं न सर्वेषां सुकरम् । अत एव विश्वनाथेनोक्तम्- लोकोत्तरचमत्कारः प्राणः कैश्चिद्प्रमातृभिः (विश्वनाथः, २०६७, पृ.८५) इति ।साहित्यिकानां मोक्षरूपस्यानन्दस्य प्राप्तिश्च रसास्वादनद्वारेणैव जायते । मोक्षरूपस्यानन्दस्य प्राप्तेःसाधनभूता रसाभिव्यक्तिः कीदृशीति जिज्ञासायां"व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैस्थायिभावो रसः स्मृतः" (मम्मटः, २००७, पृ. ६५) इति रसाभिव्यक्तिं मम्मटो न्यदर्शयत् । एवं विश्वनाथेनापि "विभावेनानुभावेन व्यक्तः०" (विश्वनाथः, २०५८, पृ. ८३) इत्यनया रीत्या रसः परिभाषितः । रसास्वादनसन्दर्भे विश्वनाथस्य मतं मतान्तराद्भिन्नं विचारणीयं च विद्यते । तन्मतानुसारं रसः सप्तविधविशेषणविशिष्टो विद्यते । तत्र प्रथममखण्डविशेषणं प्रयुक्तम् । अखण्डत्वं नाम सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितत्त्वम् । विभावादिसमूहालम्बनात्मकत्वादेक एव इत्यर्थः । अर्थात् भेदाभावाद् रसोऽखण्डरूपो विद्यते । एवमेव स्वप्रकाशत्वम्, आनन्दमयत्वम्, चिन्मयत्वम्, वेद्यान्तरस्पर्शशून्यत्वम्, ब्रह्मास्वादसहोदरत्वम्, लोकोत्तरचमत्कारप्राणत्वं च रसे स्वीकृतम् । घटप्रकाशाय यथा घटज्ञानस्यापेक्षा जायते, घटज्ञानं विना न कथञ्चिदपि घटः प्रकाशते परन्त्वत्र तथा नास्ति । रसप्रकाशाय ज्ञानान्तरं नैवापेक्ष्यते । रसः स्वयं प्रकाशते । अतः रसः स्वप्रकाशरूपः । तथैव रसः सुखस्वरूपः, ज्ञानस्वरूपः, ज्ञेयान्तरसम्पर्करहितश्च विद्यते । रसः ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारसदृशोऽप्यस्ति । अत एव ब्रह्मास्वादसहोदर इत्युक्तम् । अत्र हि ब्रह्मसाक्षात्कारे ब्रह्ममात्रं प्रकाशते रसास्वादे तु विभावादिकमिति रसस्य सहोदरत्वं युज्यते । पुनश्चायं रसोऽलौकिकाश्चर्यजीवनरूपो व्याख्यातः । एतादृशो रसश्च

कैश्चिदेव प्रमातृभिः स्वाभिन्नत्वेनानुभूयते आस्वाद्यते वा। घटादिज्ञाने ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपं वर्गत्रयं भासते चेद् रसास्वादने रसज्ञाने वा अभिन्नरूपेण बोधात् पृथक्तया न किमपि भासते। अतः रससाक्षात्कारोऽपि ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारसदृश इति प्रतिपादितः। एतेन आनन्दचमत्कारमयत्वे सति विभावादिसमूहावलम्बनज्ञानत्वं रसत्वमिति रसलक्षणं फलितम् (कृष्णमोहन, २०७०, पृ. ७१) । एतादृशो रसः काव्यनाटकादिसम्बद्धो विद्यते ।तस्यास्वादेन य परमानन्दः अनुभूयते स मोक्षरूपः। अतस्तस्य ब्रह्मानन्दसहोदरत्वं व्याख्यातम् । तत्साक्षात्कारः न सर्वेषां सुकरः।अतः केचन प्रमातार एव तदानन्दरूपं तत्वमभिन्नत्वेन साक्षात्कृत्य सांसारिकबन्धनान्मुक्ता भवन्ति। अतः साहित्यिकोऽपि मोक्ष दुर्लभ एव।

उपसंहारः

मोक्षः परमपुरुषार्थत्वेन श्रुतिस्मृतिपुराणेषु स्वीकृतः। पुरुषैरर्थ्यत इति पुरुषार्थः। पुरुषाणां स्पृहाविषयत्वाद् धर्मादयः पुरुषार्था इति कथ्यन्ते। पुरुषार्थेषु चत्वारः पुरुषार्थाः परिगणिताः सन्ति। तेषु चतुर्षु पुरुषार्थेषु धर्म-अर्थ-काम-मोक्षा इति सर्वैः स्वीकृताः। दार्शनिकाः साहित्यिकाश्च विषयेऽस्मिन् नैव विरुध्यन्ते। कविराजविश्वनाथेन चतुर्वर्गपदेन धर्मार्थकाममोक्षा एव संसूचिताः - *चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि। काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते* (विश्वनाथ, २०६७, पृ.३) इति। धर्मादिमोक्षान्ताः पुरुषार्थाः काव्याधीना इति विश्वनाथस्याशयः । चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यत रामादिवद् प्रवर्तितव्यं न रावणादिवद् इत्यादि कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्युपदेशद्वारेण सुप्रतितैव इति तद्वचनं साहित्यस्य मोक्षद्वारत्वं प्रतिपादयति। अनेन एतदपि ध्वन्यते यद् दार्शनिकशास्त्रमिव साहित्यशास्त्रं साक्षान्मोक्षं नैवोपदिशति। पूर्वं सद्व्यवहारशिक्षणादिना चित्तशुद्धिं विधाय ततः क्रमान्मुक्तिं भावयति। अपरेणालङ्कारिकेण भामहेन तु स्पष्टमेवोक्तम् - *"धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च। करोति प्रीतिं कीर्तिं च साधुकाव्यनिषेवणम्॥"* (भामहः, २०४२, पृ. १०) इति। साहित्यिकाः सत्काव्यचिन्तनेनैव मोक्षं लभन्ते। काव्यात्कथं धर्मप्राप्तिरिति चेत् भगवन्नारायणचरणारविन्दस्तवादिना काव्यात् धर्मप्राप्तिः। *"एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति" इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव।* (विश्वनाथः, २०६७, पृ.४) इति। किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने इत्युक्त्या भगवत्प्रसन्नतायां सर्वपुरुषार्थाधिगतिः सिद्ध्यति । दार्शनिकाश्च बह्वायासेनैव मोक्षमधिगच्छन्ति। *"क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति।"* (कठोपनिषद्, २०७३, पृ. १००) इति। *"श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः।"* (कठोपनिषद्, २०७३, पृ. ७५) इति। "ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः" इत्यादिश्रुतिस्मृतियुक्तिभिः श्रवणमननिदिध्यासनादिव्यापारैश्च दार्शनिकानां मोक्षः श्रूयते। अतः उक्तम् - *"चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो निरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्यादेव।"* (विश्वनाथः, २०६७, पृ. ५) इति। इत्थं सोहापोहं मोक्षविषये विचारिते साहित्यिको मोक्षः सुगमः। दार्शनिकश्च मोक्षः दुरधिगम इति करामलकवदनुभूयत इति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

अश्वघोषः, (सन् १९५०). *सौन्दरनन्दः*. वाराणसीः चौखम्बा संस्कृत संस्थान।

ईशादि दश उपनिषद्. (२०७३). (रामानन्द गिरि, अनु.) देवघाट: महेश संस्कृत गुरुकुल.

ईशादिविंशोत्तरशतोपनिषद्. (सन् १९४८). मुम्बई: निर्णयसागर मुद्रणालय.

धर्मराजाध्वरिन्द्रः. (सन् २०११). *वेदान्तपरिभाषा.* वाराणसीः चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन।

धर्मराजाध्वरीन्द्र. (सन् २०००). *वेदान्तपरिभाषा.* (गजानन शास्त्री मुसलगाँवकर, अनु.) वाराणसी: चौखम्बा विद्या भवन.

पुष्पदन्ताचार्य. (२०७०). *शिवमहिम्नःस्तोत्रम्.* गोरखपुर: गीताप्रेस.

बृहदारण्यकोपनिषद्. (२०३६). वाराणसीः महेश अनुसन्धान संस्थान।

भामह. (२०४२). *काव्यालङ्कार.* (देवेन्द्रनाथ शर्मा, अनु.) पटना: बिहार राष्ट्रभाषा परिषद्।

भिक्षुः, गौरीशङ्करः. (सन् १९६५). *सर्वलक्षणसंग्रहः.* वाराणसीः चौखम्बा विद्याभवन।

मम्मटः. (२००७). *काव्यप्रकाशः* (सत्यव्रतसिंहः सं.). वाराणसीः चौखम्बा विद्याभवन।

विश्वनाथः. (२०५८). *साहित्यदर्पणः.* वाराणसीः चौखम्बा संस्कृत संस्थान।

वेदव्यास. (२०१६). *वायुपुराणम्.* कलकत्ता: गुरुमण्डलग्रन्थमाला.

वेदव्यास. (वि.सं. २०७५). *श्रीमद्भगवद्गीता.* गोरखपुर: गीताप्रेस.

वेदव्यासः. (२०७५). *श्रीमद्भागवतमहापुराणम्.* गोरखपुरः गीताप्रेस।

शङ्कराचार्य. (२०५८). *बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम्.* गोरखपुर: गीताप्रेस.

शङ्कराचार्य. (वि.सं. २०३९). *छान्दोग्योपनिषद्.* (एस्.सुब्रह्मण्यम् शास्त्री, सं.) वाराणसी: महेश अनुसन्धान संस्थान.

शङ्कराचार्य. (सन् २०१३). *ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्.* (स्वामी सत्यानन्द सरस्वती, अनु.) दिल्ली: चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान.

सदानन्द. (सन् १९३४). *वेदान्तसार.* बम्बई: निर्णयसागर प्रेस.

सुरेश्वराचार्य. (सन् १९८१). *नैष्कर्म्यसिद्धि.* बम्बई: बम्बई संस्कृत सिरीज.